

LA SODOMIA I EL COS MALALT DE LES DONES

RAFAEL M. MÉRIDA
UNIVERSITAT DE LLEIDA

Resum

El present article té com a objectiu analitzar els discursos literaris, religiosos i mèdics que convergeixen en una de les obres cabdals en llengua catalana medieval: *l'Espill* (1460), de Jaume Roig. Primerament, cal no oblidar que el seu autor va ser un dels metges més prestigiosos a la València quatrecentista, de manera que haurà de valorar-se el context científic que el nodreix; tampoc no pot oblidar-se, en segon lloc, la tradició misògina que forneix el seu extens poema narratiu. D'altra banda, voldria incidir en una cruïlla cultural encara poc analitzada —força insòlita al seu temps— que és la vinculada a la sodomia com a “creació” femenina; hom valorarà les significacions de la seva construcció, comparada a la lepra al mateix text.

1. Misogínies literàries

L'Espill (1460) —també titulat *Libre de consells* o *Libre de les dones* pels seus editors antics—¹ em sembla una de les obres més singulars de les lletres valencianes del segle XV com a conseqüència de la *summa* d'una sèrie d'elements que el seu autor, Jaume Roig (c. 1400-1478), barrejà amb una perícia insòlita: així, el seu format (poema narratiu que consta de més de setze mil versos tetrasíl·labs), la seva temàtica (una sàtira misògina de contingut didàctic i moralitzant), la seva estructura externa (un prefaci i quatre llibres dividits en quatre seccions) i interna (mitjançant el recurs a l'autobiografia fictícia en tres dels quatre llibres), les tradicions medievals que canalitzen el discurs (*artes praedicandi, exempla, facècies,...*), els registres lingüístics i retòrics emprats (que combina col·loquialismes i vulgarismes amb termes doctes)... La singularitat de Roig, tanmateix, cal entendre-la igualment en el context literari de la València quatrecentista, ja que hom pot establir interessants interrelacions entre la seva creació i algunes de les obres i autors més indispensables d'aleshores: de Joanot Martorell a Joan Roís de Corella, tot passant per Isabel de Villena. D'altra banda, també paga la pena destacar el context més ampli en el qual s'insereix, per exemple en relació al seu diàleg amb les tradicions clàssiques i bíbliques o amb els debats europeus —i hispànics— *pro-* i *anti-*“feministes” des del segle XIII, segons ha analitzat Cantavella,² dins els quals es consoliden uns referents científics i religiosos que són els que més m'interessaran ara.³

1. Cantavella, Rosanna. *Els cards i el llir: una lectura de l'“Espill” de Jaume Roig*. Barcelona: Quaderns Crema, 1992: 157-162.

2. Cantavella, Rosanna. *Els cards i el llir...: 13-41*.

3. Referents que han estat valorats per: Carré, Antònia. “La medicina com a rerefons cultural a l'*Espill* de Jaume Roig”, *Jaume Roig i Cristòfor Despuig. Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*. Barcelona-Vic: Universitat de Barcelona-Eumo, 1996: 9-71; Solomon, Michael. *The Literature of Misogyny in Medieval Spain. The “Arcipreste de Talavera”*

La bibliografia sobre Jaume Roig ha crescut considerablement al llarg dels últims anys, tal com confirma el repertori comentat de Carré,⁴ o la consulta del butlletí anual de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval: hores d'ara gaudim d'un bon grapat d'estudis que ens ofereixen excel·lents aproximacions crítiques. El nostre poema narratiu compta igualment amb dues edicions recents de Carré: una, electrònica, del manuscrit únic amb notes textuals,⁵ i l'altra, impresa, amb versió en prosa moderna acarada a l'original, acompanyada d'extensos comentaris i glossari.⁶ Ambdues milloren el nostre coneixement de l'obra, ja que les edicions anteriors,⁷ tot i ser indispensables, no ens facilitaven un text tan acurat i unes eines interpretatives tan riques per valorar la que seria, en paraules de Martí de Riquer, "una de les obres més al·lucinants de la literatura catalana, que produeix en el lector modern una forta impressió i aconsegueix d'enlairar a categoria artística el fàstic i la misèria humana".⁸ Una misèria espiritual, en primera instància, però també física, per severament medicalitzada.

L'objectiu d'aquestes planes és valorar algunes de les dimensions culturals d'un dels passatges al meu entendre menys explorats de *l'Espill* a propòsit de la naturalesa femenina al Llibre tercer, el més extens de tots quatre (v. 6369-15295). Com sabem, el vell protagonista s'adorm després d'haver decidit tornar-se a casar, malgrat les tres més que negatives experiències matrimonials que ens ha narrat al llarg dels dos llibres anteriors; aleshores s'inicia la "llició de Salamó", la qual, amb una comicitat exacerbada i devota, funciona a la manera d'una visió en somnis en la què el savi desenvolupa un contundent discurs sobre les maldats femenines. El canvi de narrador en el poema serveix per dotar d'autoritat al contingut misogin i per adoctrinar el protagonista —i els lectors, de pas— que opti per una vida casta, tot allunyant-se de les dones, i que triï un model cristià contemplatiu i caritatiu on la Mare de Déu ocupi l'espai més venerable i on el menyspreu es capgiri en devoció per Maria. En definitiva, ni que sembli paradoxal des del nostre punt de vista, Salomó —qui s'auto-presenta com un cavaller, "rei / d'antiga llei, / gran sabidor, / rei e señor / molt ric, potent" (v. 7035-7039), però, sobretot, com un home que va tenir set-centes esposes i tres-centes amants (v. 7040-7046)—, estaria predicant un sermó —que el fidel narrador acatarà fil per randa quan es desperti, com demostra el Llibre quart— amb un contingut clarament mèdic, per combatre *l'aegritudo amoris* o "malaltia d'amor" que s'hi descriu: "el metge protagonista de *l'Espill* és, en bona part, el savi Salamó, qui des de l'experiència viscuda es converteix en una mena de *metge scient*, capaç de conscienciar l'aprenent —i, paradoxalment, vell!—, protagonista de l'estat patològic a què l'ha emmenat *l'amor hereos*".⁹

---

and the "Spill". Nova York: Cambridge University Press, 1997; Peirats, Anna Isabel. *Una aproximació a l'"Espill" de Jaume Roig*. Alzira: Bromera, 2004.

4. Carré, Antònia. "L'*Espill* de Jaume Roig: bibliografia comentada". *Boletín Bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 15 (2001): 383-414.

5. Carré, Antònia. "Edició de *l'Espill* de Jaume Roig". *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana* (2000). 1 Novembre 2010. Universitat di Napoli Federico II. 25 octubre 2013 <<http://www.riale.unina.it/152.1.htm>>.

6. Roig, Jaume. *Espill*, ed. i trad. Antònia Carré. Barcelona: Quaderns Crema, 2006. No he pogut consultar la tesi doctoral d'Anna Isabel Peirats que, de fet, és una edició i estudi de la nostra obra.

7. Per exemple: Roig, Jaume. *Spill o Libre de les dones per Mestre Jacme Roig, poema satíric del segle XV*, ed. Roque Chabàs. Barcelona: L'Avenç, 1905; Roig, Jaume. *Spill o Llibre de consells de Jaume Roig, poema satíric del segle XV*, ed. Ramon Miquel i Planas. Barcelona: Biblioteca Catalana, 1929-1950.

8. de Riquer, Martí. *Literatura catalana medieval*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1972: 119.

9. Peirats, Anna Isabel. *Una aproximació a l'"Espill" ...*: 84.

És en aquest context didàctic que l'immortal rei jueu, tot seguint un procés d'intensificació ideològica i verbal que potencia el virulent missatge oracular, pot arribar a afirmar als versos 9583-9593 sense més contemplacions:

Perquè pensaren
e començaren
la indicible,
pudent, horrible,
fort llebrosia
—la sodomia—,
pecat no poc,
digne de foc,
del mundanal
e infernal
a l'arma i cos.¹⁰

Aquesta associació múltiple resulta d'enorme interès, al meu gust, ja que en aquests versos el savi Salomó relaciona, d'entrada, conceptes mèdics ("llebrosia") i religiosos ("pecat") per condemnar el conjunt de les dones. Una malaltia que és física ("cos") i espiritual ("arma"), a l'igual que és "mundanal" i "infernal", que mereix per tant no només la reprovació sinó una explícita actuació legal ("digne de foc") i que es qualifica amb quatre adjectius que enumeren un judici moral i material ("indicible / pudent, horrible, / fort"), el primer dels quals remet de manera poc equívoca al *nefandum* llatí de clara ressonància bíblica. Evidentment, l'associació té una arrel sexual, de la qual no ens hem de sorprendre si tenim en compte, com destaca Carré,¹¹ que la lepra era considerada una malaltia de transmissió venèria pels tractats mèdics d'aquells segles; a més, si "l'imaginari popular vinculava amb un inextingible ardor sexual" la lepra, no resulta inversemblant que la brutal misogínia de Salomó/Roig acabi adjudicant-la a les dones per així transformar tots els homes en innocents víctimes de la voracitat femenina. Cal destacar, per tant, que la "ginecofòbia de Roig procedeix d'obres de caràcter moral i religiós, però també d'obres mèdiques: a l'*Espill* el metge Jaume Roig, en qüestions d'amor, de sexualitat i de dones, s'hi expressa com la majoria dels metges de tota l'Edat Mitjana".¹²

L'episodi de l'Antic Testament sobre la destrucció de les ciutats de Sodoma i Gomorra (*Gènesi*, 18-19) està present, de manera explícita i implícita, en diversos moments al llarg del nostre poema: al Llibre tercer (v. 7118-7138), Salomó explica que Sodoma, igual que altres gran ciutats de l'Antiguitat —com ara Babilònia, Troia i Cartago—, va ser derruïda per culpa de la vanitat de les seves dones, tot citant un catàleg geogràfic de llarga tradició misògina que no inventa Roig.¹³ Dins

10. "Perquè és evident que les dones van imaginar i començar la indicible, la pudent, l'horrible, la lepra forta de la sodomia, un pecat no poc digne del foc infernal i mundanal, tant per l'ànima com per al cos" (Roig, Jaume. *Espill...*: 383-385). Hom pot consultar: Cantavella, Rosanna. *Els cards i el llir...*: 177-179 per valorar el sentit d'aquests versos com una part del repertori de motius misògins que desenvolupa Roig al llarg de la seva obra.

11. Roig, Jaume. *Espill...*: 709.

12. Carré, Antònia. "La medicina com a rerefons cultural...": 31.

13. "Quantes ciutats / són derruïdes / e subvertides / per ses ufanes, / pomposes, vanes! / Terç d'Isaïes / llegint, veuries / Déu què promet, / on se permet / elles collegen / e senyoregen; / ses xaperies, / quinquilleries, / qui les consent, / sa part ne sent. / Gran Ninivé / per ço caigué; Colac, Sidònia, / Tir, Babilònia, / Troia, Sodoma, / Cartaina, Roma" ["Quantes

aquest mateix Llibre tercer, Salomó relata dos episodis que remetent a situacions narrades en els passatges immediatament posteriors a la destrucció: la primera menció (v. 8628-8633) recorda com les dues filles de Lot van emborratxar el seu pare i van concebre fills d'ell,¹⁴ de manera que l'atac contra l'incest, que serà contundent en els versos 11106-11115,¹⁵ serveix per recordar aquelles joves que enganyen el seu propi pare; el segon episodi (v. 12337-12343) torna a carregar contra les despietades filles i, a més, contra la dona de Lot, qui, per la seva curiositat (malsana per femenina, és clar), i en contra del consell diví, va mirar enrere en el moment de la fugida de Sodoma i va convertir-se en una columna de sal—o de marbre, si féssim cas de la còmica hipèrbole de Roig—. ¹⁶ No cal subratllar que la figura de Lot s'associa a la de la víctima masculina de les perversitats femenines i el model a seguir, per la seva hospitalitat i fidelitat a la paraula de Jahvè... Al Llibre quart (v. 15720-15727), el narrador protagonista tornarà a carregar contra les dones, a les quals desitja les morts més sinistres, entre d'altres convertir-se en sal, com l'esposa de Lot.¹⁷ De manera clara, podríem aplicar aquí la proposta de lectura plantejada per Michael Solomon:

*Arnau de Vilanova explained that heroic love is called dominalis because it tends to master the soul and make the lover treat his beloved as his master. The intention behind Roig's spectacles of torture and excruciating pain was to reverse this pathological inversion, empowering the male patient through his witnessing of acts that neutralized the agent of his diseases.*¹⁸

En aquestes cinc mencions a l'episodi del *Gènesi* no trobem cap al·lusió a les pràctiques sexuals sodomítiques, ja que el relat de Salomó (i, amb ell, el del narrador, més endavant) es mostra més interessat en reforçar el discurs dels vicis femenins a partir de la narració dels fets posteriors a la fugida de Sodoma que a les causes que la propicien. Les úniques excepcions serien els versos citats que centren el nostre interès i una curiosa invenció verbal: Roig posa en boca de Salomó un hàpax

---

ciutats no són derruïdes i derrocades per culpa de les seves dones ufanes, pomposes i vanes! Llegint el capítol tercer d'Isaïes veuríem què promet Déu on es permet que elles col·legin i siguin senyores, ja que qui consenteix que es posin xapes i quincalla ha de sentir la seva part de dolor. Per això van caure la gran Nínive, Colac, Sidó, Tir, Babilònia, Troia, Sodoma, Cartago i Roma"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 304-305). D'acord amb: Carré, Antònia. "Aportacions a la lectura literal de *L'Espill* de Jaume Roig". *Llengua & Literatura*, 18 (2007): 376-377; Francesc Eiximenis, que és una pedrera inexhaurible, ens aclareix el passatge. En el *Llibre de les dones* (Eiximenis, Francesc. *Lo llibre de les dones*, eds. Frank Naccarato, Joan Colomines, Curt J. Wittlin, Antoni Comas. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981: 89-90), el menoret lamenta que la vanitat femenina sigui la causa de la destrucció de les ciutats amb la mateixa referència al capítol tercer d'Isaïes, i amb idèntica llista de noms, excepte Roma, que apareix a *L'Espill* perquè rima amb Sodoma.

14. "Per fills haver / tot frau farien, / enganarien / lo pare llur. / Ab vi fort pur / donat ab art, / Lot ja vellart / lo deceberen, / d'ell conceberen / ses filles drudes" ["Per tenir fills cometrien qualsevol frau, enganyarien el seu propi pare. Amb un vi molt pur, donat amb art, a Lot ja vellard el van enganyar i d'ell van concebre les seves filles amants"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 352-353).

15. "Josep, content, / mai enganat / en lo cuinat / fon, com Isac; / mai embriac / fon, com Noé, / ni cometé, / de vi torbat / e crapulat, / com Lot incest" ["Josep, content, mai no va ser enganyat en allò cuinat com Isaac, mai no va ser embriac com Noè, ni va cometre incest com Lot, torbat i crapulós de vi"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 432-433).

16. "Per dret llaurar / e fer guaret / e bon esplet, / ta ànima i cos / juny-los abdós / jus jou sencer, / tots d'un voler / e d'un consell / fent bon parell. / Pren per pilot / aquell prom Lot, / hoste tan bo: / ses filles no, / ni sa muller / -mirà darrer / e tornà's marbre" ["Per llaurar recte i obtenir un bon guaret i un bon esplet, junyeix-los tots dos, la teva ànima i el teu cos, amb un sol jou perquè tots dos siguin d'una voluntat i d'un consell, fent un bon parell. Pren per guia aquell prom de Lot, l'hoste tan bo, però les seves filles no, ni la seva muller, que va mirar endarrere i es va convertir en marbre"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 472-473).

17. "De fred o glaç, / de set o fam / -tant les desam!- / si es vol morissen, / llamps les ferissen / e les cremassen, / sal se tornassen / com la de Lot!" ["Tant desamor els tinc que desitjaria que es morissin de glaç o de fred, de fam o de set, que les ferissin i les cremessin els llamps i que es tornessin de sal com la dona de Lot!"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 582-583).

18. Solomon, Michael. *The Literature of Misogyny in Medieval Spain...*: 130.

-que, com tants altres, produiria uns “notables efectes còmics” entre els seus lectors,¹⁹ tot creant el verb “sodomitar”, que vindria a significar “cometre accions sodomítiques”.²⁰

Resulta oportú constatar que l’aparició d’aquest verb, a la tercera part del Llibre tercer, té com a objectiu criticar les velles lleis jueves i enaltir la figura de Jesús i, per extensió, el cristianisme. En la narració del viatge de Jesús a Jerusalem, que inicia l’adveniment del regne de Déu,²¹ Salomó explica que Jesús acabaria entrant a la ciutat en un pollí i no en la somera que també li havien portat els seus deixebles: aquesta somera seria una al·legoria de la religió jueva, que serà reemplaçada per la nova llei que encarna el pollí. Allò més brutal —i divertit en el seu temps, tan incorrectament polític— és que Roig aprofita aquesta al·legoria per dibuixar una escena de bestialisme —o de zoofília al·legòrica—, ja que, als versos 13021-13045, la somera acabarà “lligada al peu d’un pi petit, prop del Castell ple d’almogàvers i de moltes esquadres de gent valenta (...), com a bagassa sodomitava i fornica amb els seus brètols, molts déus estranys, pseudodivins, ases i rossins: tots els que hi anaven la cavalcaven com a una prostituta”.²²

2. Sodomies i homoerotismes

A la vista d’aquesta creativitat verbal i de les dimensions del blasme sense contemplacions contra totes les dones, convindria reflexionar sobre una qüestió poc explorada: més enllà del seu contingut misogin i hiperbòlic, en què pensa exactament Salomó/Roig quan afirma que les dones inventaren la “sodomia”? Una possible resposta seria entendre que Roig estaria suggerint que les dones van inventar “totes” les maldats i, per extensió, “totes” les modalitats possibles de sodomia, ja que, al cap i a la fi, totes serien condemnables i potenciarien el vituperi omnipresent que vertebra la seva obra. Si voléssim filar més prim, però, crec que —d’acord amb el pensament teològic, científic i legislatiu de la baixa Edat Mitjana i amb la brutalitat descriptiva de l’*Espill*— les possibilitats podrien reduir-se a tres: la zoofília o bestialisme, la penetració anal home-dona i la sexualitat entre dones. Aquestes tres activitats sexuals van ser contemplades per molts codis legals civils i canònics medievals i sovint van ser englobades dins una mateixa categoria (precisament, la “sodomia”) vinculada als crims sexuals i als pecats de luxúria. D’acord amb un dels millors estudiosos de les lleis europees sobre la sexualitat,

19. Roig, Jaume. *Espill...*: 761.

20. Carré, Antònia. “Aportacions a la lectura literal...”: 399.

21. Roig, Jaume. *Espill...*: 759-761.

22. Roig, Jaume. *Espill...*: 495. El fragment complet seria: “L’asna aquella / que fon trovada / al peu lligada / a un pinell, / prop lo castell / ple d’almogàvers / e de gens braves / moltes esquadres, / collerats, lladres, / saltejadors / e robadors / -inics contraris / als comissaris / e tots ells massa-, / com a bagassa / sodomitava / e fornica / ab sos tacanys, / molts déus estranys, / pseudodivins, / àsens, rossins: / quants hi anaven / la cavalcaven / com a publica” (Roig, Jaume. *Espill...*: 494). Tal com il·lustra Carré, aquesta interpretació al·legòrica de la somera també es constata en un text tan poc misogin, ni que profundament cristià, com és la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, en concret al capítol 134; al seu entendre “Els despropòsits de Roig referits a la pobre somera, que li serveixen per blasmar amb contundència la Sinagoga, són del tot esperables en una obra que milita en les files antifeministes” (Roig, Jaume. *Espill...*: 761). Sobre les relacions entre l’antifeminisme medieval i els atacs contra els jueus, vegeu: Goldberg, Harriet. “Two Parallel Medieval Commonplaces: Antifeminism and Antisemitism in the Hispanic Literary Tradition”, *Aspects of Jewish Culture in the Middle Ages*, Paul. E. Szarmach, ed. Albany: State University of New York, 1979: 85-119. Tingueu presents que *all too often the scientific fight against germs and viruses becomes a social attack against those who are perceived to threaten the social and political order. Thus the ontological concept of disease has variously fixated on the bodies of blacks, Jews, homosexuals, madmen, Moors, Gypsies, and women* (Solomon, Michael. *The Literature of Misogyny in Medieval Spain...*: 93).

The most serious sexual crime, however, according to most authorities, was sodomy, by which they meant both sexual relations between persons of the same gender and also any type of sexual relations between a man and a woman other than vaginal intercourse. Thus heterosexual fellatio, cunnilingus, or anal intercourse, for example, might be classed as sodomy and, if complained about, could subject participants to severe penalties. Many authorities were inclined to class sexual contacts between humans and other animals as another type of sodomy, although some writers distinguished between these offenses and treated bestiality as a separate class of sex crime, only marginally less serious than homosexual sodomy.²³

Al meu entendre, en una arquitectura tan demolidora com la que desenvolupa l'*Espill*, l'opció de "sodomia" menys adjudicable al missatge ideològic de l'autor seria la que es produiria entre home i dona, ja que és la més susceptible de totes tres d'invaldar el paper de víctima permanent que Jaume Roig atorga a tots els barons, per activa i per passiva. I això, fins l'extrem de considerar que els homes efeminats són aquells sobre els què les dones han exercit una major influència, per descomptat negativa,²⁴ com la narrada a la primera part del Llibre primer: resulta ben interessant constatar als versos 1007-1017, per exemple, que el procés de feminització d'un nen s'hi explica i justifica no a partir de fets fisiològics, sinó com a conseqüència de l'acció de la mare.²⁵ Si descartéssim, doncs, aquesta modalitat —o almenys si la deixem emplaçada en un lloc de menor nivell, ja que l'atac deuria ser exclouent i en contra de les dones per definició—, ens quedarien com a vies d'exploració el bestialisme i les practiques sexuals entre dones.

Connectat amb el darrer passatge esmentant de l'obra, tanmateix, voldria destacar que el bestialisme al·legòric descrit no contempla la participació femenina explícita, a no ser que hom valori com a tal el paral·lelisme entre la somera en tant que femella i la "pública" o prostituta del vers 13045. No dubto que una imaginació misògina com la de Jaume Roig pogués contemplar-la, com tampoc que al llarg de la seva dilatada experiència mèdica tingués ocasió de constatar els seus efectes físics. L'única peça literària que conec d'aquesta època on l'al·lusió al bestialisme femení estigui present en un context similar seria el primer "auto" de *Celestina*, on Sempronio recorda a Calisto algunes de les dones que, en temps antics, van practicar el bestialisme. No pot sorprendre'ns, ja que, al cap i a la fi, el criat incita el seu senyor a llegir els historiadors, estudiar els filòsofs i mirar els poetes, fins arribar —igual que el narrador de Roig— a escoltar el mateix rei jueu per blasmar les dones:

Sempronio.- Dixe que tú, que tienes más corazón que Nembrot ni Alexandre, desesperas de alcanzar una muger, muchas de las quales, en grandes estados constituidas, se sometieron a los pechos y resollos de viles azemileros, y otras a brutos animales. ¿No has leydo de Pasife con el toro, de Minerva con el can?

Calisto.- No lo creo; hablillas son.

Sempronio.- Lo de tu abuela con el ximio, ¿fablilla fue? Testigo es el cuchillo de tu abuelo.

23. Brundage, James A. "Sex and Canon Law", *Handbook of Medieval Sexuality*, Vern L. Bullough, James A. Brundage, eds. Nova York: Garland, 1996: 43; Brundage, James A. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1987: 398-401, també ha analitzat les relacions entre bestialisme i sodomia en el pensament teològic de principis del segle XIII.

24. Solomon, Michael. *The Literature of Misogyny in Medieval Spain...*: 86-87.

25. "Ella tenia / un sols fill car: / de cavalcar / e homenia / gens no tenia. / Tant lo guardava / i l'apartava / de tot perill, / que féu son fill / hom femení, / fet d'alfaní / e d'orelletes, / sucre, casquetes, / e viciat, / tot mal criat, / fet a son lloure" ["Ella només tenia un fill estimat, que no era gens entès ni en cavalcar ni en assumptes virils. I és que ella el protegia tant i l'apartava sempre de tot perill que el va convertir en un home efeminat, fet d'alfanic i d'orelletes, de sucre, de casquetes i viciat, totalment malcriat, fet a la seva"] (Roig, Jaume. *Espill...*: 104-107).

Calisto.- ¡Maldito sea este necio, y qué porradas dize!

Sempronio.- ¿Escozióte? Lee los ystoriales, estudia los libros de sus viles y malos exemplos y de las caydas que levaron los que en algo como tú las reputaron. Oye a Salomón, do dize que las mugeres y el vino hazen a los hombres renegar...²⁶

El primer "auto" de *Celestina* sembla, amb estructura dialògica i menys deutora dels sermons, una breu "llicó de Salamó" a la Castella de finals del segle XV.²⁷ Tant Sempronio com Salomó han detectat, a la manera d'un metge experimentat i observador, la malaltia d'amor que pateixen el jove Calisto i el vell protagonista de *l'Espill*, de manera que, amb excel·lent coneixement de causa, tots dos recreen idèntic remei als pacients d'aquesta "bestial fúria / de gran luxúria",²⁸ que passa per la "deformació" de l'objecte estimat. Resulta, d'altra banda, impagable, que unes poques línies abans Sempronio hagi fet esment del nostre concepte ("que no pensava que havia peor invención de pecado que en Sodoma")²⁹ i que provoqui el riure en el seu jove senyor..

Tampoc no cal espantar-se gaire amb aquesta hipòtesi de lectura, car el bestialisme sexual no deixaria de ser l'altra cara de la moneda del procés d'animalització de les dones que Jaume Roig desenvolupa als versos 9594-9619, a continuació de l'atribució de la invenció de la "sodomia" (i una altra modalitat de sàtira):

Dins lo llur clos
no ben tancat,
per tal pecat [la sodomia],
o com Déu vol,
formar-se sol
del que és possible
lo menys noïble,
millor vivent
ocultament,
obrant natura
de podridura,
d'humors corruptes:
sovint —no hi dubtes—
sargantanetes,
serps, granotetes,
rates penades,
feres alades
e baboïnes,

26. de Rojas, Fernando. *Comedia o Tragicomedia de Calisto y Melibea*, ed. Peter E. Russell. Madrid: Castalia, 1991: 223-225.

27. Bleca, Alberto. "Minerva con el can o los falsos problemas filológicos". *Revista de Literatura Medieval*, 14/1 (2002): 37-46, valora les dificultats d'interpretació del primer parlament i recull l'abundant discussió filològica. En qualsevol cas, com apuntava Russell, aquesta alusió de Sempronio, aun interpretada como chiste, continúa siendo un insulto insoportable dirigido por un criado a viva voz contra el linaje de Calisto. Seguramente el autor, al atribuir a Calisto tan lánguida reacción ante las palabras tan ofensivas de un criado insolente, quería mostrar cuán enajenado de la realidad estaba el mancebo a causa de su loca pasión (de Rojas, Fernando. *Comedia o Tragicomedia de Calisto...*: 224).

28. Roig, Jaume. *Espill...*: 460 (v. 11993-11994).

29. de Rojas, Fernando. *Comedia o Tragicomedia de Calisto...*: 222.

per draps, cortines
 volen e van;
 crancs, polps s'hi fan
 dits companys,
 semblants ronyons,
 moles diformes
 de lleges formes
 e monstroses.³⁰

Aquesta descripció de la fisiologia femenina ha estat associada als discursos mèdics i religiosos medievals sobre la menstruació, com han analitzat Carré i Peirats, que pot remetre a motius folklòrics.³¹ Tot i sent així, no podem evitar pensar que el fet que aquesta extensa enumeració zoològica, que culmina en els monstres, acompanyi la definició i vagi al darrere del concepte de “sodomia”, no pugui portar implícita una irònica referència a les pràctiques sexuals que Sempromio, amb tota la misogínia de finals del segle XV, esmenta a Calisto —malgrat recordar que en un passatge anterior Salomó hagi atribuït a la manca de llavor femenina el naixement de “fills sense braços”, “hermafrodites” o nens “semblants al animals”—.³² Al cap i a la fi, Salomó “presenta tota una doctrina de desmitificació de les dones, a l'estil dels manuals de medicina medievals; si la causa de la cerca de dona és la contemplació de la bellesa externa i la posterior idealització mental, caldrà veure la dona de peus i fang”.³³ Tinguem ben present finalment que, d'acord amb Jacquart i Thomasset, “el horror que suscita la bestialidad, pecado contra la naturaleza, se impone a la voluntad de advertir y de curar” en els tractats mèdics cristians de l'Edat Mitjana.³⁴

Per Cantavella, l'acusació segons la qual les dones serien les inventores de la sodomia resultaria “estranya al debat” misogin medieval, ja que “l'Església solia considerar la sodomia com una pràctica d'homosexualitat masculina, i per tant estava lluny d'atribuir-la a les dones en particular”.³⁵ M'interessa especialment el primer judici, tant pel fet que incideix plenament en les meves reflexions com perquè Cantavella coneix molt bé les tradicions misògines europees i la seva constatació confirmaria l'originalitat del vituperi. Pel que fa a la segona valoració, cal tenir present que si bé és cert que bona part dels teòlegs, canonistes i predicadors medievals acostuma a relacionar la sodo-

30. “A causa de tal pecat, o perquè Déu ho vol, en el seu interior, que no és prou ben tancat, s'acostuma a formar d'allò que és possible allò que és menys nociu, allò que viu millor ocultament, perquè la natura fa que es podreixin i corrompin els humors: no ho dubtis, a dins del cos sovint se'ls fan sargantanetes, serps, granotetes, ratpenats, mones i feres alades que van i volen per les robes i les cortines; se'ls hi fan crancs, pops anomenats companys, que són semblants als ronyons, i moles deformes, monstroses i de lletes formes” (Roig, Jaume. *Espill...*: 384-385).

31. Carré, Antònia. “La medicina com a rerefons cultural...”: 44-58; Peirats, Anna Isabel. *Una aproximació a l'“Espill”...*: 65-67 i 104-109. Tinguem ben present que al Llibre tercer, “la menstruació és, a més, l'origen de tot un seguit a malalties (motiu A1337.0.4 en Stith Thompson) i principi de destrucció de les collites (motiu C141.1 de Thompson)”, segons Anna Isabel Peirats (Peirats, Anna Isabel. *Una aproximació a l'“Espill”...*: 66).

32. “Per falliment / de llur sement / tan indigest, / ixen de sest: / fan-ne sens braç, / u gran cabàs, / d'ells cap dins pits, / hermafrodits, / altres sens ses, / altres sens res, / sens peus e mans, / e dos germans / abdós pegats, / d'ells encegats, / nats sords e muts, / d'ells paren bruts” [“Per manca de la seva semen, que és tan indigest, perden el seny: fan fills sense braços, un altre amb el cap gros, alguns d'ells amb el cap enganxat al pit, d'altres hermafrodites, altres sense anus, altres sense res, altres sense peus ni mans, dos germans enganxats tots dos, altres nascuts cecs, sords i muts, altres semblants als animals”] (Roig, Jaume. *Espill...*: 360-361 (v. 8873-8888).

33. Peirats, Anna Isabel. *Una aproximació a l'“Espill”...*: 20.

34. Jacquart, Danielle; Claude Thomasset. *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*. Barcelona: Labor, 1989: 170.

35. Cantavella, Rosanna. *Els cards i el llir...*: 112.

mia a les pràctiques homoeròtiques masculines, no resulta menys cert que aquest concepte pot ser força ampli, segons confirmava Brundage. Constatem, d'acord amb Carré, que en la secció del "*Llibre de les dones* que tracta dels tipus de luxúria —fornicació, adulteri, incest, sacrilegi, sodomia i mol·lície— Eiximenis explica que la sodomia es pot donar entre dos homes, entre dues dones o entre un home i una dona que jeuen desordenadament, fora dels usos de la natura".³⁶ El fragment al·ludit és el següent:

La quinta espècia s'apella sodomia, e és quant mascle comet crim aytal ab mascle, o fembra ab fembra. Hoc encara, mascle pot aytal crim cometre ab fembra, e açò jaent ab ella desordonadament, fora los térmens e usos de natura. Aquests són per la ley de Déu sentenciats a cremar, hoc encara per les leys imperials. Car aquest peccat porta ab si corrupció de natura humana, e és tan leig que no-s deu nomanar. Car dien los sants que corromp l'ayre e és un dels quatre peccats qui criden a Déu, en tant que per aquest dien los sants que tramet Déu là hon regna grans e terribles tribulacions, e ls cinch regnes on antiguament regnava cremà foch del cel e se n'entraren en abís; e ara tota aquella terra és estany d'aygua morta en què no viu peys, ne auell no-n passa dessús qui vischa puys.³⁷

L'argumentació de Salomó resulta, ben condensada, molt propera a la formulada aquí per Eiximenis (i per Tomàs d'Aquino abans), com si constituís una font molt propera de Roig: de la corrupció de la naturalesa a la condemna al foc, tot passant per la consideració de que es tracta d'un pecat "tan lleig que no es deu pronunciar". Metafòricament parlant, podria defensar-se que resulta força lògic, ja que entre les referències a l'Antic Testament que trobem al *Llibre de les dones* —al voltant d'unes 265, d'acord amb els càlculs de Curt Wittlin—,³⁸ el menoret gironí va citar David i Salomó en dotzenes d'ocasions, fins i tot atribuint al segon algunes idees procedents de l'*Eclesiastès* i de l'*Eclesiàstic*. Més enllà d'aquesta cruïlla, en qualsevol cas, podem admetre que Roig no es va treure del barret l'associació de la dona amb moltes pràctiques "sodomítiques" en el context de la Corona d'Aragó.

Les relacions eròtiques entre dones a l'època medieval formen part d'un àmbit d'estudi que fins fa relativament poc havia restat inexplorat. Com ja he tingut ocasió d'exposar,³⁹ les raons que expliquen aquest fet es vinculen tant al petit volum de textos conservats que il·luminin el desig femení en primera o tercera persona, sobretot si el comparem als escrits per homes, com a factors ideològics —freqüentment d'estricta moral—. De fet, les investigacions més serioses sobre l'homoerotisme masculí han estat desenvolupades al llarg de les tres últimes dècades, sobretot a partir de l'èxit de la monografia indispensable de John Boswell,⁴⁰ que, malgrat haver generat tota mena de crítiques, va esdevenir una peça central pel naixement dels *gay and lesbian studies* consagrats a l'Edat Mitjana i on es constatava implícitament la mancança de material d'arxiu disponible. Per aquest motiu, algunes investigadores han orientat les seves recerques vers les possibilitats d'adaptació de conceptes com el *lesbian continuum* de Adrienne Rich, tal com planteja Matter o Ri-

36. Roig, Jaume. *Espill...*: 716-717.

37. Eiximenis, Francesc. *Lo libre de les dones...*: 339.

38. Eiximenis, Francesc. *Lo libre de les dones...*: 32.

39. Mérida, Rafael M. "Teorías presentes, amores medievales. En torno al estudio del homoerotismo en las culturas del Medioevo occidental". *Revista de Poética Medieval*, 4 (2000): 51-98; Mérida, Rafael M. *Damas, santas y pecadoras. Hijas medievales de Eva*. Barcelona: Icaria, 2008: 45-66.

40. Boswell, John. *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

vera Garretas,⁴¹ d'altres han començat a aplicar les teories *queer* a peces escrites per homes i dones al llarg d'aquells segles, com ara Dinshaw i Freccero,⁴² o, més abundantment, han explorat vies poc abordades de la mà de la historiografia feminista més renovadora.⁴³ Val a dir, en tot cas, que encara no ha estat publicada una monografia sobre l'homoeotisme femení medieval comparable a la de Boswell o complementària a la de Brooten sobre els debats del primer cristianisme al voltant de la sexualitat menys ortodoxa de les dones en els contextos grec i romà clàssics.⁴⁴

Més enllà de la discussió sobre l' "entitat" de les relacions homoeotiques, masculines i femenines, al llarg de l'Antiguitat o de les èpoques alt i baix medievals, i, evidentment, sobre les "identitats" individuals i col·lectives que s'haurien pogut generar aleshores, que tanta polseguera han aixecat, en especial dins l'àmbit acadèmic dels Estats Units, segons analitza atentament Kuefler,⁴⁵ tot començant pels treballs de Halperin,⁴⁶ que corregeixen o delimiten les propostes de Michel Foucault i John Boswell, per reorientar el marc dels estudis sobre les sexualitats premodernes, allò que em sembla ara més oportú seria constatar, en primer lloc, com l'hipèrbole literària del blasme permet a Jaume Roig atorgar una dimensió menys "essencialista" que "pre-construccionista" a la sodomia, quatre segles abans de la classificació mèdica decimonònica propugnada per Foucault al primer volum de la *Histoire de la sexualité* (1976). Al meu entendre, si substituïm el sintagma "homosexual del segle XIX" de la seva influent definició i hi posem "dona vituperada per Roig", penso que no ens trobaríem tan allunyats de la percepció del savi Salomó —o del metge valencià—:

*L'homosexuel du XIXe siècle est devenu un personnage: un passé, une histoire et une enfance, un caractère, une forme de vie; une morphologie aussi, avec une anatomie indiscrète et peut-être une physiologie misterieuse. Rien de ce qu'il est au total n'échappe à sa sexualité. Partout en lui, elle est présente: sous-jacente à toutes ses conduites parce qu'elle en est le principe insidieux et indéfiniment actif; inscrite sans pudeur sur son visage et sur son corps parce qu'elle est un secret qui se trahit toujours. Elle lui est consubstantielle, moins comme un péché d'habitude que comme une nature singulière.*⁴⁷

En segon lloc, i de manera molt més rellevant, m'interessa recuperar l'insòlita associació medicalitzada entre dona i sodomia dins el context misogin a l'Europa dels segles XII al XV, ja apuntada, amb l'objectiu de valorar, des d'una altra perspectiva, l'originalitat de *l'Espill*. I m'agradaria fer-ho tot referint-me a una altra obra narrativa en vers i de contingut parcialment misogin, ni que composta en llengua francesa: *Le Livre des manières* d'Étienne de Fougères.

41. Matter, E. Ann. "My Sister, My Spouse: Woman-Identified Women in Medieval Christianity". *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2 (1986): 81-93; Matter, E. Ann. "Discourses of Desire: Sexuality and Christian Women's Visionary Literature". *Journal of Homosexuality*, 18 (1989-1990): 119-131. Rivera, María-Milagros. "La política sexual", *Las relaciones en la historia de la Europa medieval*. València: Tirant lo Blanch, 2006: 180-196.

42. Dinshaw, Carolyn. *Getting Medieval. Sexualities and Communities, Pre- and Postmodern*. Durham: Duke University Press, 1999; Freccero, Carla. *Queer / Early / Modern*. Durham: Duke University Press, 2006.

43. Lacarra, Eukene. "Homoeotismo femenino en los discursos normativos medievales", *"Siempre soy quien ser solía": Estudios de literatura española medieval en homenaje a Carmen Parrilla*. A Coruña: Universidade da Coruña, 2009: 205-228.

44. Brooten, Bernadette J. *Love between Women. Early Christian Responses to Female Homoeoticism*. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

45. Kuefler, Mathew. "The Boswell Thesis", *Essays on Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*. Chicago: University of Chicago Press, 2006: 1-31.

46. Halperin, David M. *How to Do the History of Homosexuality*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.

47. Foucault, Michel. *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976: 56-58.

3. Versos i altres lectures

Bisbe de Rennes i capellà d'Enric II Plantagenet, Étienne de Fougères va morir exactament tres-cents anys abans de Jaume Roig, l'any 1178. Autor de poesia profana no conservada i de peces hagiogràfiques en llatí, és conegut sobretot com el creador d'aquest poema —la primera obra francesa sobre els *états du monde*—, escrit en quartetes octosil·làbiques monorimes al final de la seva vida, probablement entre 1174 i 1178. D'acord amb les dades que ofereix el seu editor, R. Anthony Lodge, les abundants informacions de què disposem sobre la seva biografia ens confirmarien una notable reputació literària en el seu temps, paral·lela al relleu dels seus càrrecs eclesiàstics i polítics. El seu és un text doctrinal que neix en un context molt proper a una de les corts més celebrades del segle XII, fins a l'extrem que hom pugui afirmar que la seva ideologia feudal mostraria *une connaissance profonde des réalités pratiques de la politique, et doivent refléter assez fidèlement le climat intellectuel et social des milieux dirigeants du temps*.⁴⁸

Le Livre des manières descriu la funció dels “sis estats del món” al llarg de sis seccions agrupades en dues parts simètriques: la primera (v. 1-672), consagrada als reis (estrofes 1-47), el clergat (48-134) i el cavallers (135-168); la segona (v. 677-1344), dedicada als camperols (170-200), als burgesos (201-243) i a les dones (244-281). El fet que l'última secció de la darrera part, al voltant dels estats subalterns, sigui la que més ens interessi, resulta tan lògic com el seu contingut bimembre: les estrofes 244-281 seran les què descriguin les dones “dolentes”, mentre que les virtuoses apareixeran dibuixades a continuació, tot exaltant la mare de Déu (282-313). Un mínim resum del contingut d'aquelles estrofes, que ocupen els versos 973-1124, seria el següent:

*L'auteur s'adresse surtout aux aristocrates dont le penchant pour l'amour adultère comporte des conséquences néfastes pour la société entière et pour leurs maris en particulier. Pour mieux parvenir à leurs fins illicites, elles se couvrent de fards et s'occupent de sorcellerie. Elles détruisent le fruit de leurs unions illégitimes par l'avortement. Si, malgré tous leurs efforts elles se trouvent privées de leurs amants, elles s'avalissent avec leurs serviteurs, se rendant ainsi responsables de la dégénération de la noblesse actuelle. Certaines vont même jusqu'à commettre des actes contre nature.*⁴⁹

Vull avançar que no pretenc suggerir que aquest poema sigui una font de l'episodi de *l'Espill* que estic comentant, ja que cap dada ens permet plantejar aquesta dependència. Sembla que la circulació de *Le Livre des manières* va ser força modesta, com indirectament constata la seva conservació en un únic manuscrit miscel·lani dins l'espai monacal francès; tampoc no juga a favor d'aquesta connexió la distància temporal que separa ambdós poemes ni els seus respectius marcs d'autoria i de recepció. També és evident que l'objectiu que planteja Roig mitjançant el blasme contra totes les dones sembla allunyat de l'enumeració explícita dels “sis estats”, majoritàriament masculins, de Fougères, qui acabarà el seu poema amb la representació de la Mort i del Judici Final, en el qual estaran presents tots els homes i totes les dones —ni que l'ideal de vida casta sigui compartit—. Resulta rellevant que els destinataris naturals d'Étienne de Fougères són els membres de la noblesa francesa i que és amb un objectiu moral que esmola uns versos d'atac contundent contra una molt concreta *fin'amors* cortesana, ben coneguda gràcies a les cançons dels trobadors en llengua d'oc i els primers *romans* en llengua d'oïl, que coneixerien les per-

48. de Fougères, Étienne. *Le Livre des Manières*, ed. R. Anthony Lodge. Gènova: Librairie Droz, 1979: 22.

49. de Fougères, Étienne. *Le Livre des Manières*...: 26-27.

fumades dames vituperades.⁵⁰ Igualment sembla una obvietat remarcar que aquestes estrofes acullen la tradició misògina en llengua llatina i que anticipen part del debat sobre les maldats de les dones en francès al segle XIII. La tècnica homilètica i els tòpics emprats (adulteri, bruixeria, avortament,...) es difondran per tota Europa fins arribar a la València de Jaume Roig.

Fougères, però, també planteja l'associació ben poc difosa, en primera instància per nefanda, entre les dones i la sodomia. Per aquest motiu, al meu entendre, seria de més gran interès reflexionar sobre les raons que propicien aquesta aparició del crim i pecat contra natura. Abans de continuar caldrà llegir-ne set estrofes (275-281), corresponents als versos 1097-1124:

*De bel pechié n'est pas merveille,
des que Nature le conseille,
mes qui de lei pechié s'esveille
encontre Nature teseille.*

*Celui deit l'en a chiens hüer,
pieres et bastons estruër;
torchons li devrait [l'en] rüer
et con autres gueignons tüer.*

*Ces dames ont trové I jeu:
o dos trutennes funt un eu,
sarqueu hurtent contre sarqueu,
sanz focil escoent lor feu.*

*Ne joent pas a piquenpance,
a pleins escuz joignent sanz lance.
N'ont soign de langue en lor balance,
ne en lor mole point de mance.*

*Hors d'aigue peschent au torbout
et n'i quierent point de ribot.
N'ont sain de pilete en lor pot
në en lor branle de pivot.*

*Dus et dus jostent lor tripout
et se meinent plus que le trot;
a l'escremie del jambot
s'entrepaiant vilment l'escot.*

---

50. Gouttebroze, Jean Guy. "Parfum de femme et misogynie dans le *Livre des manières* d'Étienne de Fougères", *Les soins de beauté. Actes du IIIe Colloque International*. Niça: Université de Nice, 1987: 311-317.

*Il ne sunt pas totes d'un molle:
 l'un[e] s'esteït et l'autre croisle.
 l'un[e] fet coc et l'autre polle
 et chascune meïne son rossle.⁵¹*

L'humor i la grolleria són quasi completament absents a *Le Livre des manières* —tot el contrari del que passa a l'*Espill*—: aquesta és una d'aquelles rares excepcions que confirmen la seriositat i l'ortodòxia de l'obra i que resulten tan sorprenents que certs erudits, com Langlois, van sospitar si no constituïrien interpolacions posteriors, alienes a l'esperit original.⁵² El cert és que Fougères es permet una curiosa escena sexual que més sembla recordar els *fabliaux* que les vides de santes coetànies i que, igual que Roig —fent ús d'un hàpax com *trutennes* (v. 1106) o de mots dialectals—,⁵³ revesteix de comicitat les pràctiques sodomítiques femenines, aquí tan inesperades com vistoses, i infinitament més explícites que al poema valencià.

Sembla força clar que la utilització d'un lèxic molt concret, per exemple, al voltant del joc de llances o dels peixos, potencia un camp semàntic sexual que seria plenament intel·ligible al seu temps. I tan comprensible pels membres de la cort laica dels Plantagenet com pels clergues que als seus penitencials podien llegir les penes per aquest pecat que havien d'administrar entre les dones de les seves parròquies i dels seus convents.⁵⁴ Així, podríem reflexionar si Fougères, home de cort i alhora home d'església, no estaria pensant en situacions, circumstàncies i documents nascuts en les corts i els convents francesos i germànics d'aquell segle, com els estudiats per Ruiz-Doméneç i Holsinger,⁵⁵ o de la centúria posterior, com els comentats per Wiethaus.⁵⁶ A través d'aquesta insòlita coincidència entre ambdós poemes —els únics, recordem, que presenten de manera tan extraordinària les relacions “sodomítiques” femenines en tota l'Europa medieval—, podríem plantejar-nos si Jaume Roig que, com a metge, conegué prou bé les interioritats de la cort reial valenciana, almenys entre 1446 i 1469, i més d'un convent femení, com aquell de la Trinitat del què fou abadessa Sor Isabel de Villena, del qual va ser benefactor,⁵⁷ no tindria al cap alguna sospita o alguna certesa sobre la

51. de Fougères, Étienne. *Le Livre des Manières...*: 97-98. No conec cap traducció al català d'aquest poema, com tampoc cap versió completa al francès modern. Per aquest motiu, copio la traducció anglesa de Robert L. A. Clark: *There's nothing surprising about the 'beautiful sin' / when nature prompts it, / but whosoever is awakened by the 'vile sin' / is striving against nature. // Him (sic) must one pursue with dogs, / throw(ing) stones and sticks; / one should give him blows / and kill him like any cut. // These ladies have made up a game: / With two "trutennes" they naked an "eu", / they bang coffin against coffin, / without a poker to stir up their fire. // They don't play at jousting / but join shield to shield without a lance. / They don't need a pointer in their scales, / nor a handle in their mold. // Out of water they fish for turbot / and they have no need for a rod. / They don't bother with a pestle in their mortar / nor a fulcrum for their see-saw. // They do their jousting act in couples / and go at it at full tilt; / at the game of thigh-fencing / they lewdly share their expenses. // They're not all from the same mold: / one lies still and the other makes busy, / one plays the cock and the other the hen / and each one plays her role.* Aquesta versió anglesa va ser publicada, a la manera d'un "Appendix I", a: Murray, Jacqueline. "Twice Marginal and Twice Invisible: Lesbians in the Middle Ages", *Handbook of Medieval Sexuality*, Vern L. Bullough, James A. Brundage, eds. Nova York: Garland, 1996: 210.

52. de Fougères, Étienne. *Le Livre des Manières...*: 34.

53. de Fougères, Étienne. *Le Livre des Manières...*: 54 i 131-132.

54. Green, Monica H. "Female Sexuality in the Medieval West". *Trends in History*, 4 (1990): 155-158.

55. Ruiz-Doméneç, José E. *Mujeres ante la identidad (siglo XII)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1986; Holsinger, Bruce W. "The Flesh of the Voice: Embodiment and the Homoerotics of Devotion in the Music of Hildegard of Bingen (1098-1179)". *Signs*, 19 (1993): 92-125.

56. Wiethaus, Ulrike. "Female Homoerotic Discourse and Religion in Medieval Germanic Culture", *Gender and Difference in the Middle Ages*, Sharon Farmer, Carol B. Pasternack, eds. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003: 288-321.

57. Roig, Jaume. *Espill...*: 27-28. "El segon [fill de Jaume Roig], Jaume Honorat, serà canonge i vicari perpetu de Terol, i després canonge i vicari general de València. Les dues filles petites es faran monges: la penúltima, Joana, monja agusti-

sexualitat femenina més heterodoxa, ni que sigui com la que, per aquells anys, Joanot Martorell situava a la cort de Constantinoble de la mà de les dames de la princesa Carmesina.⁵⁸

Possiblement aquest exercici d'imaginació sigui del tot innecessari, i el nord cap el què hauríem de dirigir-nos podria ser un altre, que ens importa molt ara. Les investigacions més recents sobre *Le Livre des manières* d'Étienne de Fougères han destacat com la perspectiva de l'autor, inevitablement masculina, i el llenguatge emprat, imprecís per metafòric, deixen oberta la possibilitat de que la sexualitat entre dones podia ser tan condemnable per a uns com satisfactòria per les altres,⁵⁹ fet no poc sospitós a finals del segle XII. O tal vegada no, si pensem en les especificitats de l'espai cultural on viu el bisbe de Rennes:

Etienne de Fougères's dedication of his "Livre des manières" to the countess of Hereford (vv. 1205-24) is further evidence that his work is connected to the matter of Araby. The Cathedral of Hereford is indeed recognized to have been a major center for the translation and transmission of Arabic scientific (and literary) learning in the twelfth century. (...) Etienne was therefore living in a milieu that had repeated contact with Arabic scientific, cultural, and literary traditions either through scholars and translators, or at least merchants and returning crusaders. The association he establishes with the cathedral of Hereford is an indication that he was familiar with Arabic scientific and literary writings, including undoubtedly their important homoerotic elements.⁶⁰

La proposta de contextualització i d'interpretació de Sahar Amer de *Le Livre des manières* resulta ben atractiva pels nostres objectius, ja que ens obre les portes d'un coneixement cultural que fins i tot resultaria més proper a Jaume Roig que a Étienne de Fougères.⁶¹ En efecte, per raons geogràfiques i humanes, en un regne multicultural i plurireligiós com era la València del segle XV, on vivien musulmans, jueus i cristians, les tradicions a les què al·ludeix Amer devien de ser molt vives. I si aquestes no fossin ja prou importants, només caldria reiterar que per la seva formació universitària i pel seu estatut professional, l'autor de *l'Espill* havia de conèixer molt bé tot un bagatge científic i literari en el qual les relacions eròtiques entre dones (i entre homes) no eren pràctiques desconegudes. Si llegim el testament i inventari dels bens de Jaume Roig⁶² constatarem que la seva biblioteca personal "ens permet de veure quina devia ser la seva cultura mèdica. Possèia llibres de Galè i d'Hipòcrates, d'autors salernitans, de professors de la Universitat de Montpeller i 11 obres de metges àrabs".⁶³

El problema rau en que com a conseqüència de la naturalesa mateixa de la catalogació de la biblioteca de Roig no coneixem ni podem sospitar el contingut exacte de tots els manuscrits que havia anant recollint al llarg de la seva vida, malgrat els esforços dels investigadors. D'altra banda, resulta evident que Roig hauria llegit o consultat molts més tractats mèdics i enciclopèdies científiques que els que tindria a casa seva. Tractats mèdics l'autoria dels quals podia ser falsament atribuïda a Galè,

---

na, i la darrera, Violant, clarissa al convent que regí sor Isabel de Villena" (Carré, Antònia. "La medicina com a rerefons cultural...": 14).

58. Martorell, Joanot. *Tirant lo Blanch*, ed. Albert Hauf. València: Tirant lo Blanch, 2005: 903-909 i 1047-1051.

59. Murray, Jacqueline. "Twice Marginal and Twice Invisible...": 204-205.

60. Amer, Sahar. *Crossing Borders. Love Between Women in Medieval French and Arabic Literatures*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008: 30-31.

61. Amer, Sahar. *Crossing Borders...*: 29-49.

62. Carré, Antònia. "La biblioteca del metge Jaume Roig". *Anuari de Filologia*, 16 (1993): 23-36; Chiner, Jaime J. "Del testamento e inventario de bienes de Jaume Roig al autor del manuscrito del *Spill*. Documentos y nuevas hipótesis". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 44 (1995): 173-230.

63. Carré, Antònia. "La medicina com a rerefons cultural...": 19.

com un *Secrets de les dones* on s'ofereixen receptes per combatre el desig "lèsbic".⁶⁴ Tractats i metges com els que consulta al-Tifasi (1184-1253) per redactar el seu *Nuzhat al-albab fi ma la yuyad fi kitab* (traduït fa uns anys al castellà com *Esparcimiento de corazones por donde libros nos dan razones*), un dels capítols del qual es consagra al *sihaq*:

*En los libros antiguos he leído que el lesbianismo se origina durante la época de la lactancia, si la madre consume grandes cantidades de apio, oruga y trébol, ya que las materias nocivas que contienen estas plantas se concentran en los labios de la vagina de la lactante y dan lugar a un picor constante en el interior de la vulva, algo similar al "bagá" o picor que desazona el ano masculino. (...) Toda tendencia sáfica derivada de un hábito adquirido puede desaparecer con el transcurso del tiempo, pero no así la ingénita, difícil de sanar e incluso tratar médicamente.*⁶⁵

Si dins un tractat erotològic com aquest, tan proper a la cultura andalusí i amb clara voluntat medicalitzada, es pot caure en el parany d'afirmar que un dels trets que millor defineixen les dones que estimen més les relacions sexuals amb d'altres dones que amb homes seria *el abuso de perfumes y afeites así como la extrema pulcritud en el vestir y la procura de los mejores tejidos, instrumentos y viandas que los lugares y los tiempos depararles puedan*,⁶⁶ no podríem afirmar que l'abisme misogin que separa aquesta obra —i tantes altres d'origen musulmà— i l'*Espill* seria mínim?

Potser pagaria la pena, aleshores, pensar fins a quin extrem l'originalitat de Jaume Roig dins el context europeu quan fa que la dona ostenti l'inapel·lable mèrit de ser la creadora de la sodomia no seria ja el fruit exclusiu de la sàtira més hiperbòlica del valencià o una perfecta metàfora de la confluència d'identitats religioses i "homotextuals", sinó, a més, una apropiació cristiana, sempre en clau ginecofòbica, de certa literatura científica musulmana que el nostre eminent metge hagué de conèixer, per camins directes o indirectes, i amb la què s'hauria divertit no poc, coneixent el seu sentit de l'humor i la significació de la comicitat al seu temps.⁶⁷

64. Levey, Martin; Safwat S. Souryal. "Galen's on the Secrets of Women and on the Secrets of Men. A Contribution to the History of Arabic Pharmacology". *Janus*, 55 (1968): 208-219.

65. al-Tifasi. *Esparcimiento de corazones*, trad. Ignacio Gutiérrez. Madrid: Gredos, 2003: 210.

66. al-Tifasi. *Esparcimiento de corazones...*: 211.

67. També des d'aquesta perspectiva convindria recuperar la següent proposta: "Com ha explicat encertadament Mixela Pereira, totes les reflexions filosòfiques que a l'Edat Mitjana s'elaboraven sobre les dones es basaven en una reducció conceptual que feia coincidir la definició de *dona* amb la del seu cos, o millor dit, amb la del seu sexe. Si partim d'aquesta premissa, no podem defugir d'estudiar la concepció que tenien els homes medievals del sexe femení. I, per tant, caldrà contemplar els textos literaris que participaren en el debat profeminista i antifeminista tenint en compte les teories difuses sobre el cos de les dones, o sigui, sobre la condició femenina. Teories que es divulgaven a través d'obres de caràcter científic o enciclopèdic i, evidentment, dels tractats de medicina. Estudiar les actituds, les creences, les doctrines que es difonien en els textos de caràcter mèdic és essencialment important, perquè ens revela les assumpcions culturals existents a l'Edat Mitjana respecte, per exemple, al cos humà i a les relacions que s'establien entre els dos sexes. En el cas de Jaume Roig, aquest rerefons cultural encara és més significatiu, donada la seva condició de metge" (Carré, Antònia. "La medicina com a rerefons cultural...": 11).

